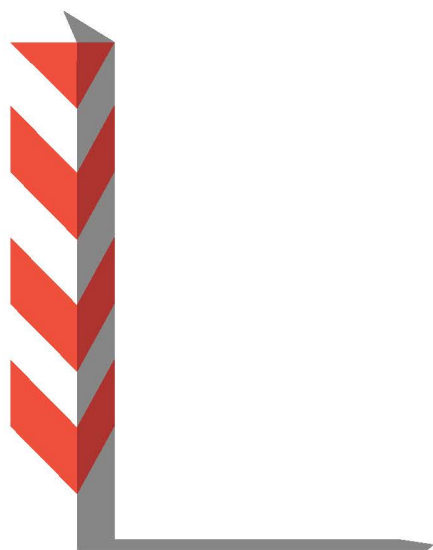

**Dominika
Studzińska**

**Zmiana roli i charakteru
granicy polsko-rosyjskiej
a uwarunkowania
rozwoju polskiej strefy
przygranicznej**

**Zmiana roli i charakteru
granicy polsko-rosyjskiej
a uwarunkowania
rozwoju polskiej strefy
przygranicznej**

**Dominika
Studzińska**

Zmiana roli i charakteru granicy polsko-rosyjskiej a uwarunkowania rozwoju polskiej strefy przygranicznej

Recenzent
dr hab. Marek Więckowski, prof. IGiPZ

Redaktor Wydawnictwa
Agnieszka Kołwzan

Projekt okładki i stron tytułowych
Jan Rutka

Skład i łamanie
Michał Janczewski

Publikacja sfinansowana z funduszu Prorektora ds. Badań Naukowych
Uniwersytetu Gdańskiego oraz Prodziekana ds. Nauki i Rozwoju
Wydziału Oceanografii i Geografii Uniwersytetu Gdańskiego, a także ze środków
Zakładu Geografii Społeczno-Ekonomicznej Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-214-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel.: 58 523 11 37; 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
www.wyd.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.kiw.ug.edu.pl

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. 58 523 14 49

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
------------------------	---

Rozdział 1

Granica jako przedmiot badań geograficznych	15
1.1. Pojęcie granicy i regionu przygranicznego	15
1.1.1. Rozwój studiów granicznych	15
1.1.2. Pojęcie granicy	21
1.1.3. Klasyfikacje granic państwowych	25
1.1.4. Pojęcie pogranicza i regionu przygranicznego	29
1.2. Funkcje granic a charakter pogranicza	34
1.2.1. Dualizm funkcji granic państwowych	34
1.2.2. Modele integracji regionów przygranicznych	45
1.3. Rozwój obszarów przygranicznych w świetle wybranych koncepcji rozwoju lokalnego	49
1.3.1. Teorie rozwoju lokalnego a rozwój stref przygranicznych	49
1.3.2. Peryferyjność regionów przygranicznych	56
1.3.3. Specyfika rozwoju lokalnego obszarów przygranicznych	61

Rozdział 2

Zmienność granicy polsko-radzieckiej i polsko-rosyjskiej w latach 1945–2016 . . .	67
2.1. Granica jako linia separacji w latach 1945–1989	67
2.2. Granica jako strefa kontaktu w latach 1990–2003	77
2.2.1. Transformacja funkcji granicy polsko-rosyjskiej	78
2.2.2. Polsko-rosyjski ruch graniczny	83
2.3. Granica jako bariera przestrzenna w latach 2004–2011	88
2.3.1. Ruch graniczny osobowy i towarowy	93
2.4. Granica jako stymulator rozwoju regionu przygranicznego w latach 2012–2016 . . .	98
2.4.1. Ruch osobowy i towarowy	98
2.4.2. Transformacja funkcji granicy polsko-rosyjskiej	105

Rozdział 3

Wprowadzenie strefy bezwizowej na granicy polsko-rosyjskiej jako próba społeczno-gospodarczego ożywienia pogranicza	109
3.1. Ruch bezwizowy na zewnętrznych granicach Unii Europejskiej	109
3.1.1. Mały ruch graniczny w systemie prawnym Wspólnoty Europejskiej	109
3.1.2. Mały ruch graniczny między Polską a Rosją jako eksperyment polityki krajowej i ponadnarodowej	114

3.2. Zmiana funkcji granicy z perspektywy społeczności lokalnej polskiej strefy przygranicznej	124
3.2.1. Aktywność transgraniczna mieszkańców objętych porozumieniem o ruchu bezwizowym	124
3.2.2. Mały ruch graniczny w opinii społeczności lokalnych polskiej strefy przygranicznej	137
3.3. Kierunki polityki lokalnej i rozwój przedsiębiorczości w kontekście wprowadzenia umowy o małym ruchu granicznym	139
3.3.1. Rozwój aktywności transgranicznej Rosjan w polskiej strefie przygranicznej	139
3.3.2. Rola małego ruchu granicznego w rozwoju instytucjonalnej współpracy transgranicznej	149
3.3.3. Zmiany społeczno-gospodarcze w polskiej strefie przygranicznej	164

Rozdział 4

Trójmiasto jako główna destynacja mieszkańców obwodu kaliningradzkiego w ramach małego ruchu granicznego	181
4.1. Aktywność transgraniczna Rosjan na terenie Trójmiasta	181
4.1.1. Podróże kaliningradczyków do Trójmiasta przed wprowadzeniem małego ruchu granicznego	181
4.1.2. Rozwój aktywności zakupowej Rosjan w Trójmieście	184
4.1.3. Aktywność turystyczna Rosjan w aglomeracji trójmiejskiej	188
4.1.4. Pozostałe formy aktywności Rosjan w Trójmieście	194
4.2. Ruch bezwizowy w opinii mieszkańców Trójmiasta	196
4.3. Wpływ czteroletniego eksperymentu małego ruchu granicznego na rozwój lokalny Trójmiasta	203
4.3.1. Działania władz samorządowych i przedsiębiorców w zakresie rozwoju aktywności turystycznej Rosjan w Trójmieście	203
4.3.2. Mały ruch graniczny jako czynnik rozwoju Trójmiasta	212

Rozdział 5

Społeczno-gospodarczy i funkcjonalno-przestrzenny wymiar zmiany roli i stopnia przenikalności granicy polsko-rosyjskiej	219
--	------------

Wnioski	233
--------------------------	------------

Bibliografia	239
-------------------------------	------------

Załączniki	257
-----------------------------	------------

1. Kwestionariusz skierowany do mieszkańców obwodu kaliningradzkiego	257
2. Kwestionariusz skierowany do mieszkańców polskiej strefy przygranicznej z Rosją objętej MRG	261
3. Kwestionariusz skierowany do mieszkańców Trójmiasta	265

Spis rycin	268
-----------------------------	------------

Spis tabel	271
-----------------------------	------------

WSTĘP

Problem granic mający długą tradycję badawczą nabiera nowych znaczeń. Granice zmieniają swoją funkcję i stopień przenikalności. Poddawane są oddziaływaniu różnorodnych czynników. Analizuje się je w wielu kontekstach, a ich lokalizacja nie jest związana tylko z linią demarkacyjną.

Niniejsza książka wpisuje się w nurt badań skoncentrowanych na codziennym doświadczaniu granic (*everyday life of border experience*) i wpływie lokalnych społeczności na konstruowanie granicy. Tym samym opracowanie nawiązuje do nowej koncepcji badań – graniczenia (*bordering*), która pozwala na interpretowanie granicy jako zjawiska wielowymiarowego. Jak podaje J. Bürkner (2013: 2), „graniczenie to względnie nowa koncepcja budząca coraz większe zainteresowanie badaczy rejonów przygranicznych [...]. To akademickie pojęcie ma źródło w spostrzeżeniu, że granice państwowe nigdy nie są zawieszone w próżni. Towarzyszą im zestawy pojęć, wyobrażeń, celów, korzyści i praktycznych przedsięwzięć. Wymienione zjawiska nie powstają jedynie za sprawą poszczególnych państw czy Unii Europejskiej, ale stanowią także element codziennego życia na terenach przygranicznych”.

Podstawowymi celami poznawczymi niniejszej publikacji są:

- identyfikacja uwarunkowań rozwoju lokalnego stref przygranicznych;
- zidentyfikowanie i ocena czynników zmieniających rolę i stopień przenikalności granicy;
- ocena wpływu codziennej aktywności transgranicznej społeczności lokalnych pogranicza na granicę w jej wymiarze prawnym, ekonomicznym, społecznym i symbolicznym;
- ocena roli granicy w życiu codziennym mieszkańców pogranicza.

Cele aplikacyjne pracy obejmują:

- identyfikację czynników rozwoju lokalnego stref przygranicznych położonych wzdłuż zewnętrznych granic Unii Europejskiej (UE), celem ułatwienia władzom samorządowym przygotowania odpowiedniej strategii rozwoju tych obszarów;
- wskazanie działań, które powinny podejmować władze centralne w celu zapobiegania peryferyzacji stref przygranicznych;

- zaproponowanie wytycznych dla Unii Europejskiej w sprawie odpowiedniej delimitacji stref małego ruchu granicznego (dalej: MRG) celem wykorzystania potencjału tego narzędzia.

W pracy postawiono trzy tezy badawcze, będące przedmiotem weryfikacji. Pierwsza teza zakłada, że granica jest instytucją, której funkcje i przenikalność podlegają nieustannej zmianie w wyniku oddziaływania różnorodnych czynników¹. Kolejna teza zakłada, że do najważniejszych uwarunkowań wpływających na rozwój obszarów przygranicznych należy stopień przenikalności granicy. Wraz ze wzrostem stopnia przepuszczalności granicy uruchamiane zostają inne bodźce rozwoju lokalnego. Trzecia teza odnosi się do instrumentu zarządzania rozwojem strefy przygranicznej – MRG. Zakłada ona, że mały ruch graniczny stanowi efektywne narzędzie integracji transgranicznej i rozwoju peryferyjnych obszarów przygranicznych, o ile strefa nim objęta zostaje wyznaczona z uwzględnieniem specyfiki zagospodarowania regionu i nie przecina sztucznie funkcjonujących więzi transgranicznych.

Zakres przestrzenny pracy obejmuje strefę małego ruchu granicznego wyznaczoną na podstawie umowy między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Federacji Rosyjskiej o zasadach małego ruchu granicznego, podpisanej w Moskwie 14 grudnia 2011 roku (Dz. U. z 2012 r., poz. 814, dalej: umowa z dnia 14 grudnia 2011 roku). Do strefy włączono obwód kaliningradzki oraz część województwa warmińsko-mazurskiego i pomorskiego. Analizie poddano głównie obszary położone po polskiej stronie granicy. Podjęto również próbę oceny wpływu MRG na życie codzienne mieszkańców obwodu kaliningradzkiego. Szczególną uwagę zwrócono na rolę Trójmiasta w nowo utworzonej strefie przygranicznej. Gdańsk, Gdynia i Sopot stały się bowiem miastami przygranicznymi również dla granicy lądowej w wyniku włączenia ich do strefy ruchu bezwizowego (MRG)². Ponadto w percepcji mieszkańców obwodu kaliningradzkiego Trójmiasto znalazło się bliżej – stało się bardziej dostępne – aniżeli przed 2012 rokiem. Związane to było ze stopniowym zanikiem bariery przestrzennej w wymiarze infrastrukturalnym i instytucjonalno-prawnym.

¹ Granica jest definiowana jako instytucja w szerokim rozumieniu tego pojęcia. Instytucja to porządek prawno-proceduralny wyznaczający zakres możliwych działań i wyborów w formie prawnych reguł, statutów, zasad zawierania umów. Instytucje określają modele działań, ich zasady i zasoby oraz schematy organizacyjne, które nadają podstawowe formy procesom rozwoju i powstającym w celu ich realizacji sieciom współpracy (Sagan 2017).

² Przed wprowadzeniem MRG Gdańsk, Gdynia i Sopot stanowiły miasta przygraniczne tylko z racji przygranicznego położenia względem granicy morskiej.

Zakres czasowy pracy dotyczy lat 1945–2016, ze szczególnym uwzględnieniem czteroletniego okresu funkcjonowania małego ruchu granicznego (2012–2016). Przyjęcie roku 1945 jako początkowego okresu poddanego analizie podyktowane jest powojenną delimitacją granicy, której arbitralny kształt przyczynił się do aktualnej sytuacji społeczno-gospodarczej polskiej strefy przygranicznej z Rosją. W celu ukazania historycznej zmienności roli i charakteru granicy polsko-rosyjskiej wyniki analiz przedstawiono w czterech zakresach czasowych: 1945–1989, 1990–2003, 2004–2011, 2012–2016. Za datę przełomową dla szczegółowych badań własnych przyjęto 2012 rok, kiedy pogranicze polsko-rosyjskie zostało objęte małym ruchem granicznym (MRG).

Zagadnienia podjęte w książce oraz interdyscyplinarny charakter studiów granicznych wymagały zastosowania zróżnicowanych metod badawczych. Badania terenowe stanowiły najistotniejszą metodę, ze względu na zastosowane podejście badawcze koncentrujące się na ludziach. W celu identyfikacji roli mieszkańców pogranicza w kreowaniu granic, jak również wpływu granicy na życie lokalnych społeczności, niezbędne okazało się przeprowadzenie wywiadu kwestionariuszowego. Badanie przeprowadzono metodą bezpośrednią (PAPI) pośród trzech grup respondentów w okresie od października do grudnia 2013 roku. Zastosowano nieprobabilistyczny dobór próby.

Badanie skierowano do mieszkańców obwodu kaliningradzkiego, którzy w okresie funkcjonowania ruchu bezwizowego odwiedzili aglomerację trójmiejską w celach zakupowych oraz turystycznych. Zebrano próbę $n = 462$. Intencją autorki było poznanie opinii Rosjan na temat atrakcyjności handlowo-turystycznej aglomeracji. Rosjanie niechętnie brali udział w badaniach ankietowych, dlatego przeprowadzono je na przejściu granicznym łączącym Trójmiasto z Kaliningradem, co znacząco ułatwiło kontakt z mieszkańcami enklawy. Kolejki na granicy tworzące się na przejściu granicznym w weekendy zachęcały Rosjan do wypełnienia kwestionariusza. Badanie ankietowe przeprowadzone na przejściu granicznym zostało uzupełnione wywiadami kwestionariuszowymi przeprowadzonymi na terenie dużych galerii handlowych w Trójmieście oraz w pobliżu głównych atrakcji turystycznych. Ankiety zbierano wyłącznie w weekendy, ze względu na weekendowy charakter przyjazdów Rosjan do aglomeracji trójmiejskiej i jej okolic. Kwestionariusz skierowany do mieszkańców obwodu kaliningradzkiego składał się z 17 pytań dotyczących: aktywności turystycznej Rosjan na terenie Polski, ze szczególnym uwzględnieniem Trójmiasta; stosunku mieszkańców Trójmiasta do kaliningradczyków oraz dostosowywania oferty turystycznej aglomeracji do potrzeb rosyjskich turystów (zał. 1).

Kolejną grupą, którą objęto badaniem, byli mieszkańcy polskiej strefy przygranicznej (bez Trójmiasta). Badanie kwestionariuszowe przeprowadzono w celu uzyskania opinii mieszkańców polskiej strefy przygranicznej na temat wpływu granicy i małego ruchu granicznego na życie społeczności lokalnych pogranicza. Badanie przeprowadzono przy dwóch przejściach granicznych: Gołdap-Gusiew oraz Grzechotki-Mamonowo II, uzyskując próbę $n = 250$. Zebrane ankiety nie stanowią próby reprezentatywnej z czysto statystycznego punktu widzenia, jednak podobieństwo udzielanych odpowiedzi upoważnia do wnioskowania, iż uzyskane w badaniu wyniki mają w wymiarze jakościowym charakter w pełni reprezentatywny. Zgodnie z początkowym założeniem kwestionariusze miały być skierowane do mieszkańców polskiej strefy przygranicznej, zarówno do osób przekraczających, jak i nieprzekraczających granicę polsko-rosyjską. Jednak wstępne badania wykazały, iż mieszkańcy „niejeżdżący na granicę” nie są zainteresowani rozmowami o małym ruchu granicznym i obwodzie kaliningradzkim. Ankietowani jednogłośnie stwierdzali, że nie chcieliby w przyszłości odwiedzić obwodu kaliningradzkiego, podkreślając swoje stanowisko uwagami: „nic tam nie ma” (mężczyzna, lat 28, z Gołdapi), „a po co?” (kobieta, lat 34, z Bartoszyca), „nie jestem mrówką” (mężczyzna, lat 45, z Węgorzewa). Z tego względu skupiono się na badaniu mieszkańców korzystających z możliwości wielokrotnego przekraczania granicy w ramach ruchu bezwizowego. Badani zostali zapytani o cel i częstotliwość przekroczeń granicy, stosunki sąsiedzkie z obwodem kaliningradzkim oraz sytuację społeczno-gospodarczą regionu po wprowadzeniu umowy o małym ruchu granicznym (zał. 2).

Opinie mieszkańców Trójmiasta na temat małego ruchu granicznego oraz obwodu kaliningradzkiego uzyskano również w wyniku realizacji badań terenowych. Badanie ankietowe przeprowadzono w centrach handlowych w Gdańsku oraz w pobliżu głównych atrakcji turystycznych, takich jak: Główne Miasto w Gdańsku, skwer Kościuszki w Gdyni oraz molo w Sopocie. Zebrano próbę $n = 405$. Ankieta składała się z 12 pytań różnego typu dotyczących kwestii relacji polsko-kaliningradzkich oraz opinii mieszkańców aglomeracji na temat obwodu kaliningradzkiego (zał. 3).

Badania ankietowe wzbogacono serią 39 indywidualnych pogłębionych wywiadów eksperckich, częściowo ustrukturyzowanych, przeprowadzonych z przedstawicielami: władz krajowych i samorządowych, środowiska akademickiego, organizacji pozarządowych, przedsiębiorstw oraz pracownikami punktów usługowych w jednostkach samorządu terytorialnego objętych porozumieniem o małym ruchu granicznym. Badanie jakościowe przeprowadzono w latach 2013–2014. Jego celem było uzyskanie opinii przedstawicieli różnych środowisk na temat granicy polsko-

-rosyjskiej jako czynnika modulującego rozwój społeczno-gospodarczy jednostek samorządu terytorialnego oraz wpływającego na warunki życia mieszkańców pogranicza. W toku badań przeprowadzono: 12 wywiadów z ekspertami z Trójmiasta, 24 wywiady w gminach i powiatach spoza aglomeracji gdańskiej (głównie w jednostkach samorządu terytorialnego zlokalizowanych w bezpośrednim sąsiedztwie granicy lub w jej pobliżu, bowiem tam efekt oddziaływania granicy jest największy) oraz 3 wywiady na terenie obwodu kaliningradzkiego. Materiał ze zrealizowanych wywiadów ułatwił interpretację i wyjaśnienie wyników uzyskanych w drodze badania kwestionariuszowego.

W procesie badawczym zastosowana została również analiza wtórnych danych. Przede wszystkim wykorzystano do tego celu dane statystyczne pochodzące z Głównego Urzędu Statystycznego oraz udostępnione przez wybrane instytucje (Straż Graniczną, Izbę Celną, Urząd Miasta Gdańska, Muzeum Zamku Krzyżackiego w Malborku). Zebrane informacje statystyczne uzupełniono kameralną metodą analizy na podstawie strategii rozwoju województw warmińsko-mazurskiego i pomorskiego. Całość wieloźródłowych badań umożliwiła opisanie wpływu liberalizacji reżimu wizowego na poprawę sytuacji społeczno-gospodarczej pogranicza polsko-rosyjskiego.

Książka składa się z pięciu rozdziałów. Rozdział pierwszy, stanowiący wprowadzenie, poświęcono wyjaśnieniu pojęć, takich jak: granica, pogranicze, strefa przygraniczna oraz region transgraniczny. Zaprezentowano klasyfikacje granic oraz metody ich delimitacji. Ta część pracy powstała głównie na podstawie publikacji badaczy krajowych (Balawajder 2013; Bański 2010; Gorzym-Wilkowski 2005; Heffner 2010; Kałuski 2017; Krok 2006; Raczyk, Dołzbłasz, Leśniak-Johann 2012; Rykiel 1990a, 1990b, 2006, 2011) oraz zagranicznych (Brunet-Jailly 2011; Diener, Hagen 2009; Donnan, Wilson 2007; Hartshorne 1936; Jones 2009; Krasteva 2015; Minghi 1963; Newman 2003, 2006, 2011; Newman, Paasi 1998; Paasi 1996, 1998, 2005, 2011; Houtum van 2000, 2005).

Następnie opisano funkcje granic i czynniki je zmieniające, wykorzystując prace autorstwa m.in.: S. Kałuskiego (2017), T. Komornickiego (1999), A. Moraczewskiej (2008), J.R.V. Prescottta (1987), C. Sohna (2013, 2014), R. Szula (2008) i M. Więckowskiego (2004). Na podstawie literatury teoretycznej zaprezentowano wybrane modele integracji obszarów przygranicznych (m.in. Decoville i in. 2010; Martinez 1994; Palmowski 2001; Wróblewski 2015).

W kolejnej części rozdziału pierwszego przedstawiono rozwój obszarów przygranicznych w świetle wybranych koncepcji rozwoju lokalnego. Zilustrowano te koncepcje rozwoju lokalnego, które znajdują swoje zastosowanie w strefach przygranicznych. Następnie odpowiadano na pytanie, dlaczego obszary przygraniczne

utożsamiane są z peryferiami. Rozważania zakończono wskazaniem czynników warunkujących rozwój społeczno-gospodarczy obszarów przygranicznych. W tej części pracy wspierano się głównie na analizach polskich autorów: A. Balińskiej (2016), Z. Chojnickiego (1999), G. Gorzelaka i B. Jałowieckiego (2000, 2014), K. Falkowskiego (2006a), P. Idczaka (2013), A. Miszczuka (2013), A. Olechnickiej (2004), J.J. Paryska (2001), S. Sitka (2016a), A. Szajnowskiej-Wysockiej i S. Sitka (2015), A. Zagożdżona (1980) oraz T. Zaryckiego (2009, 2011).

Drugi rozdział stanowiący analizę historycznej zmienności roli i stopnia przenikalności granicy polsko-rosyjskiej powstał głównie na podstawie prac: R. Anisiewicz (2008, 2009), P. Eberhardta (1993, 1994, 2012), T. Komornickiego (1994, 1999, 2008, 2010), W. Kotowicza (2012), Z. Kurcza (1999), M. Lakomego (2011), I. Łach (2011), T. Palmowskiego (2008, 2013), P. Rosika (2012), A. Saksona (2011, 2014), M. Trojanowskiej-Strzęboszewskiej (2005) oraz E. Wojnowskiego (1999, 2006). Analiza transgranicznego ruchu osobowego i towarowego w latach 1945–2016 została wykonana na podstawie informacji statystycznych zawartych w publikacjach Głównego Urzędu Statystycznego (m.in. *Ruch graniczny i wydatki cudzoziemców w Polsce i Polaków za granicą w latach 1998–2003*) oraz danych udostępnionych przez Straż Graniczną.

W kolejnych rozdziałach omówiono wpływ małego ruchu granicznego na aktywność transgraniczną mieszkańców pogranicza oraz jego rolę w rozwoju lokalnym polskiej strefy przygranicznej. Rozdział traktujący o instrumencie MRG powstał na podstawie literatury naukowej (m.in. Anisiewicz, Palmowski 2014; Dołiwa-Klepcka 2011; Komornicki 1999; Maksimczuk 2013; Żęgota 2014), raportów (m.in. Dudzińska, Dyer 2013; Kamiński 2013; Rogoża, Wierzbowska-Miazga, Wiśniewska 2012; Wenerski 2014; Wenerski, Kaźmierkiewicz 2013) oraz wybranych aktów prawnych. Do opisanía aktywności transgranicznej mieszkańców pogranicza wykorzystano przede wszystkim wyniki autorskich badań jakościowych i ilościowych. W procesie wnioskowania i interpretacji wyników wywiadów kwestionariuszowych i eksperckich odwoływano się do publikacji naukowych następujących badaczy: G. Kosmali (2015), W. Łukowskiego (2009), E. Matejko (2008, 2009), A. Piekutowskiej, R. Kamińskiego, I.E. Wakuluk (2014), D.J. Timothy'ego (1995, 2000), D.J. Timothy'ego, C. Tosuna (2003), E. Subocz i M. Sternickiej-Kowalskiej (2015) oraz M. Więckowskiego (2004, 2010a).

W części poświęconej współpracy transgranicznej powołano się na rozprawy naukowe badaczy z lokalnych ośrodków naukowych:

- warmińsko-mazurskiego (Batyk 2013; Kotowicz 2008; Modzelewski 2006, 2008, 2014, 2015; Zabielska 2013; Zabielska, Zielińska-Szczepkowska 2013; Żukowski, Chełminiak 2014);

- gdańskiego (Anisiewicz 2012; Anisiewicz, Palmowski 2014, 2016; Palmowski 2001, 2007).

Zmiany społeczno-gospodarcze w polskiej strefie przygranicznej po wejściu w życie umowy o małym ruchu granicznym opisano na podstawie danych statystycznych pochodzących z Głównego Urzędu Statystycznego. Ponadto celem poprawnego wnioskowania wykorzystano schematy interpretacyjne stosowane przez: G. Gorzelaka, M. Herbsta i A. Olechnicką (2006), A. Miszczuka (2013) oraz S. Sitka (2016b).

W rozdziale czwartym zwrócono szczególną uwagę na rolę Trójmiasta jako głównej destynacji turystycznej kaliningradczyków w ramach podróży bezwizowych. Poruszono w nim kwestie aktywności transgranicznej mieszkańców obwodu kaliningradzkiego i Trójmiasta jako głównego czynnika integrującego przestrzenie rozdzielone polsko-rosyjską granicą. Celem tego rozdziału było ukazanie słuszności obejmowania małym ruchem granicznym dużych ośrodków miejskich. W rozdziale tym wykorzystano wyniki analiz przeprowadzonych na zebranych przez autorkę danych w ramach badań terenowych, powołując się przy tym na prace m.in: W. Frosta (2012), D. Getza (1991, 2008), B. Spieringsa i M.R. van der Veldego (2007, 2008), D.J. Timothy'ego i R.W. Butlera (1995), I. Wiśniewskiej i in. (2016). Wykorzystano również wyniki badań udostępnionych przez Referat Badań i Analiz Urzędu Miasta w Gdańsku oraz Referat ds. Promocji Urzędu Miasta w Gdańsku. Celem uzupełnienia posiadanego materiału badawczego odwołało się do danych statystycznych Głównego Urzędu Statystycznego.

W rozdziale piątym zatytułowanym *Społeczno-gospodarczy i funkcjonalno-przestrzenny wymiar zmiany roli i stopnia przenikalności granicy polsko-rosyjskiej* podjęto próbę wskazania czynników zmieniających funkcję i przenikalność zewnętrznych granic Unii Europejskiej, ze szczególnym zwróceniem uwagi na granicę polsko-rosyjską. Ponadto scharakteryzowano determinanty rozwoju polskiej strefy przygranicznej z Rosją, opisując potencjał rozwojowy instrumentu MRG. Zamiarem autorki było określenie roli małego ruchu granicznego w kreowaniu tzw. „transgranicznych przestrzeni miękkich” (*cross-border soft spaces*), czyli obszarów integrowanych oddolnie w wyniku spontanicznych działań mieszkańców. Zaprezentowane w niniejszym rozdziale wytyczne mogą stanowić zalecenia dla władz samorządowych, krajowych i ponadnarodowych zarządzających obszarami przygranicznymi.

Rozdział 1

GRANICA JAKO PRZEDMIOT BADAŃ GEOGRAFICZNYCH

W niniejszym rozdziale omówiono rozwój badań nad granicami, przesunięcia koncepcyjne, pojęcie granicy, jak również jej klasyfikację i pełnione przez nią funkcje. W dalszej części zwrócono szczególną uwagę na specyfikę rozwoju obszarów przygranicznych, podejmując próbę wyjaśnienia, dlaczego tereny te uznawane są za peryferyjne. Całość podjętych tu rozważań umożliwia dokonanie wnikliwej analizy historycznej zmienności granicy polsko-rosyjskiej, stanowiącej przedmiot badania.

1.1. Pojęcie granicy i regionu przygranicznego

1.1.1. Rozwój studiów granicznych

Problematyka granic państwowych stanowi popularny temat rozważań podejmowany zarówno w literaturze polskiej, jak i zagranicznej. Złożoność zakresu badawczego i wpływ wielu aspektów na funkcjonowanie granic powodują, że studia te mają charakter interdyscyplinarny (Heffner 2010; Baławajder, Grochalski 2016). Granice stanowią istotny przedmiot badań wśród geografów krajowych (m.in. Rykiel 1990a; Sobczyński 1993; Kałuski 2017; Więckowski 2019) i zagranicznych (m.in. Minghi 1963; Prescott 1987; Paasi 1996; Agnew 2003; Newman 2003, 2006; Jones 2009). Dyskusje nad granicami podejmują również socjologowie (m.in. Babiński 2014; Sadowski 2014; Pokojńska 2017; Opiłowska 2019) i antropolodzy (m.in. Cohen 1986; Donnan, Wilson 2007). Ponadto tematykę granic poruszają: historycy, politolodzy, psychologowie, ekonomiści oraz prawnicy. Każda z wymienionych dyscyplin podejmuje badania granic adekwatnie do swojego zakresu przedmiotowego i na podstawie własnej metodologii (Grochalski 2010).

W opinii A. Paasiego (2011) badania granic mają bardziej międzynarodowy charakter niż inne dziedziny nauk społecznych. Ponadto studia nad granicami

charakteryzują się interdyscyplinarnością, która doprowadziła do rozwoju nowych teorii (Paasi 2013).

Z analizy przeprowadzonej przez E. Bruneta-Jailly'ego (2010) wynika, że na łamach międzynarodowego czasopisma poświęconego granicom „Journals of Borderlands Studies” najwięcej artykułów publikują: ekonomiści (21,9% spośród wszystkich prac), politolodzy (17,1%) oraz socjolodzy (12,4%). Geografowie plasują się na czwartym miejscu (10,9% wszystkich opublikowanych artykułów). Analiza przeprowadzona przez badacza (2010) potwierdza interdyscyplinarny charakter studiów granicznych.

W naukach geograficznych problematyka granic najczęściej poruszana jest przez geografów politycznych (m.in. Hatrtshorne 1936; Minghi 1963; Prescott 1987; Rykiel 1990a, 2006; Newman, Paasi 1998; Jones 2009; Kałuski 2017). Początki badań granic w ramach tej subdyscypliny sięgają XIX wieku, kiedy Friedrich Ratzel opublikował książkę zatytułowaną *Politische Geographie (Geografia polityczna)*, w której sugerował, że państwo stanowi żywy organizm, a granice odzwierciedlają siłę i stopień jego rozwoju (Newman, Paasi 1998; Eberhardt 2015).

W okresie przed i po I wojnie światowej geografia polityczna zajmowała się wyznaczeniem granic państwowych, ich definiowaniem i klasyfikacją, co było uzasadnione potrzebami tamtych czasów (Diener, Hagen 2009). W wyniku ewolucji geograficznych badań granic przesunięto rozważania z problemu ich genezy do określania funkcji granic. Jak podaje T. Komornicki (1999), badanie roli granic i odbywającego się przez nie ruchu granicznego pojawiło się w okresie międzywojennym. Wynikało to z podejścia zakładającego, że granice nie stanowią wyłącznie linii wyznaczających suwerenność państw, ale również strefy kontaktu (Minghi 1963).

W polskiej literaturze geograficznej, dłużej niż na zachodzie, utrzymało się tradycyjne spojrzenie na problematykę granic. Głównym celem prowadzonych badań pozostawały zasady delimitacji i demarkacji. Wiązało się to bezpośrednio, najpierw z faktem ustalenia granic Polski po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku, później zaś zmian przebiegu tych granic po II wojnie światowej. Geografowie zostali wówczas niejako zobligowani do wykazania „naturalności” nowych granic (Komornicki 1999: 16).

W latach 60. XX wieku rozpoczęto analizę studiów przypadków, jednak ze względu na ich opisowy i klasyfikacyjny charakter nie wpłynęły one znacząco na rozpoznanie procesów społecznych i politycznych granic (Rumley, Minghi za: Donnan, Wilson 2007). Jak podają A.C. Diener i J. Hagen (2009), do lat 70.

XX wieku badania granic stopniowo odchodziły w zapomnienie, co wynikało ze skupiania się badaczy wyłącznie na państwach i instytucjach. J. Agnew (1994) podkreślił, że wielu badaczy wpadło w „terytorialną pułapkę” (*territorial trap*). Wynikało to z postrzegania świata przez pryzmat państwa. Zgodnie z państwowo-centrycznym podejściem suwerenność, terytorialność i granice stanowią cechy zastane i oczywiste. Badacze nie zwracali tym samym uwagi na sprawy dziejące się poza granicami państw (Agnew 1994; Newman, Paasi 1998).

Gwałtowny wzrost zainteresowań badań nad granicami zanotowano w latach 90. XX wieku (Paasi 2005; Newman 2006; Diener, Hagen 2009). Zakończenie zimnej wojny, upadek Związku Radzieckiego spowodowały pojawienie się nowych granic pomiędzy państwami (Donnan, Wilson 2007). Ponadto powstanie Unii Europejskiej wpłynęło na zmianę funkcji, reżimu i znaczenia granic struktur unijnych. W Polsce wzrost zainteresowania badaniami nad granicami i obszarami przygranicznymi odnotowano również po 1989 roku, kiedy pojawiła się szansa zmiany funkcji granic z bariery w oś integrującą sąsiadujące regiony graniczne (Gałązka, Mync 1999; Komornicki 1999).

Procesy polityczne i społeczne zachodzące we współczesnym świecie, w tym globalizacja oraz integracja europejska, a także przemiana istoty państwa, rozumienia i znaczenia terytorialności oraz suwerenności przyczyniły się do renesansu studiów granicznych (*border studies*) (Diener, Hagen 2009; Jańczak 2013). Jak zauważają D. Newman i A. Passi (1998) oraz E. Brunet-Jailly (2010), rozwój studiów granicznych przełożył się na instytucjonalizację studiów nad granicami, w tym:

- powoływanie stowarzyszeń, takich jak: Association for Borderlands Studies (ABS, amerykańskie stowarzyszenie), International Boundaries Research Unit (IBRU, stowarzyszenie europejskie), Asian Borderlands Research Network i African Border Network, Border Region in Transition (BRIT);
- powstanie instytutów badawczych poświęconych problematyce granic i pograniczy, m.in. VERA Centre for Russian and Border Studies w Finlandii i Nijmegen Centre for Border Research w Holandii;
- otwieranie kierunków studiów poświęconych badaniom granic;
- wzrost liczby publikacji traktujących o granicach.

W Polsce również zauważalna jest instytucjonalizacja badań granic. Potwierdzają to liczne opracowania o charakterze naukowym poświęcone granicom i regionom przygranicznym (np. Komornicki 1999; Dołzbłasz, Raczyk 2011; Rykiel 2011; Balawajder 2013; Balawajder, Grochalski 2016; Sitek 2016b; Dołzbłasz 2017; Kałuski 2017; Komornicki, Wiśniewski, Miszczuk 2019). Przy uczelniach otwierane są zakłady, które specjalizują się w badaniach granic. Dobrymi przykładami

są Zakład Socjologii Pogranicza oraz Ośrodek Badań Regionalnych i Obszarów Pogranicza na Uniwersytecie Wrocławskim.

Wart nadmienić, że początek lat 90. XX wieku naznaczony był entuzjazmem związanym z koncepcją świata bez granic (*borderless world*) (Agnew 2003). Zwiastunem tego trendu stało się powiększanie strefy Schengen i zanik kontroli granicznych, jak również poszerzenie Unii Europejskiej o nowe kraje członkowskie (O'Dowd 2001). Rozwój integracji ekonomiczno-politycznej członków Unii Europejskiej spowodował, że Europa stała się głównym laboratorium dla współczesnych studiów granicznych³ (Paasi 2011). W badaniach granic skupiano się wówczas na wzroście przenikalności granic w kontekście globalizacji (Soja 2005; Newman 2011). Niektórzy naukowcy zwracali uwagę, że w ciągu kilku następnych dekad granice mogą całkowicie zniknąć (Newman, Passi 1998).

Trend naukowy oparty na erozji granic (*de-bordering*) nie obejmował wszystkich granic na świecie. Został uzupełniony nurtem badawczym bazującym na wzmacnianiu funkcji obronnych granic (*re-bordering*), stanowiąc tym samym element walki z terroryzmem, protekcji ekonomicznej oraz polityki migracyjnej (Corey i in. 2011). Głównym powodem zwrotu w badaniach granic był atak terrorystyczny na World Trade Center z 11 września 2001 roku. Po tym wydarzeniu ponownie zwrócono uwagę na relacje pomiędzy granicami a kwestiami obronności kraju (Paasi 2013).

Obecnie coraz częściej obserwowane jest zjawisko granicofobii (*borderphobia*) polegające na uszczelnianiu granic w obawie przed niepożądanymi osobami z zewnątrz (np. uchodźcami). Tym samym granica staje się elementem w pewnym sensie wartościującym (Tujdowski 2014). Dobrego przykładu dostarczają działania podejmowane od 2015 roku przez niektóre państwa europejskie w obawie przed napływem nielegalnych imigrantów. Kryzys migracyjny w Europie przyczynił się do pełnienia przez granice funkcji bariery migracyjnej. W związku z czym trend oparty na wzmacnianiu szczelności granic stał się ponownie tematem licznych rozważań politycznych oraz badań naukowych (np. Beurskens, Miggelbrink 2017; Durand, Decoville, Knippschild 2017; Żelichowski 2018).

Zmiany w podejściu do badań granic trafnie opisuje D. Newman (2011), który podaje, że granice zmieniają się w zależności od ich postrzegania przez władze centralne i nie są ani całkowicie otwarte, ani zupełnie zamknięte. Wzrost otwartości w niektórych miejscach skutkuje zamknięciem lub pojawieniem się nowych

³ Dla studiów amerykańskich laboratorium badawczym jest granica amerykańsko-meksykańska.

podziałów na innym obszarze. Widoczne jest to na przykładzie wewnętrznych i zewnętrznych granic Unii Europejskiej.

Podejmując rozważania na temat studiów granicznych, należy podkreślić, że od lat 90. XX wieku w badaniach granic notuje się także przejście od koncepcji granicy do procesu graniczenia (*bordering*) (Newman, Passi 1998; Brambilla i in. 2015). Związane jest to z rozszerzeniem aktualnych koncepcji roli i funkcji granic. W ramach tej metody linie graniczne postrzegane są nie tylko jako instytucje, ale również jako symbole i dyskursy, które rozprzestrzeniają się w społeczeństwie.

Wraz z rozwojem studiów granicznych zmieniał się również język używany w dyskusji nad granicami. Współcześnie wykorzystuje się pojęcia granic w sensie metaforycznym. Również geografowie polityczni coraz więcej uwagi poświęcają kulturowym i społecznym znaczeniom granic, częściej opisując granice przy użyciu teorii społecznych (Paasi 1996; Newman, Paasi 1998).

Bez wątpienia można stwierdzić, że granice stanowią atrakcyjny, choć bardzo złożony, przedmiot badań naukowych (Paasi 2011). Wzrastająca liczba granic wraz ze zmieniającą się ich rolą i funkcją w zglobalizowanym świecie wpływają na złożoność badań nad nimi. Jak zwracają uwagę H. Donnan i T.M. Wilson (2007), obecnie istnieje około 315 granic państwowych między państwami narodowymi. Według A. Krastevy (2015) we współczesnym świecie mamy do czynienia z nadprodukcją granic (*overproduction of borders*), co potwierdza znaczącą aktywność polityków w tym zakresie. W ciągu ostatnich stu lat liczba państw wzrosła trzykrotnie (Krasteva 2015).

V. Kolosov i M. Więckowski (2018) podkreślają, że złożoność granic wynika z ich obecności w znaczącym oddaleniu od linii demarkacyjnych, tj. na lotniskach, węzłach transportowych lub specjalnych obszarach celnych. Tym samym autorzy zwracają uwagę na nową koncepcję – ruchomych granic (*mobile borders*), w której szczególna uwaga skupiona jest na zmianie lokalizacji granic oraz jej atrybutów (Amilhat-Szary, Giroult 2015).

Badacze granic podkreślają także, że na złożoność granic wpływają znaczenia im przypisywane, które są wewnętrznie zorientowane. Jest to związane z takimi praktykami, jak nacjonalizm i terytorialność (*process of othering*) (Paasi 2011; van Houtum, van Naerssen 2002). A. Passi (2011) akcentuje, że trudności w podejmowaniu badań nad granicami wynikają również z zasięgu ich oddziaływania. Dobrym przykładem są zewnętrzne granice Unii Europejskiej, które stanowią nie tylko granice państw, ale również pełnią funkcje granic ponadnarodowych.

Choć notowany jest ciągły rozwój badań nad granicami, co potwierdza zmieniający się zakres tematyczny prowadzonych analiz (tab. 1), badacze zwracają uwagę na szereg problemów w trakcie prowadzonych badań. Zdaniem D. Newmana

(2003) studia nad granicami pozbawione są podstaw teoretycznych, które umożliwiłyby zrozumienie fenomenu granic. Ponadto chaos terminologiczny utrudnia precyzyjne określenie agendy badawczej studiów granicznych (Jańczak 2013).

Tabela 1. Problematyka badawcza podejmowana w ramach studiów nad granicami

Autor	Struktura badań geografii granic
J. Minghi (1963)	1. Delimitacja i demarkacja granic 2. Ewolucja granic politycznych 3. Badanie następstw zmian przebiegu granic 4. Granice morskie 5. Spory graniczne i terytorialne 6. Granice a zasoby naturalne pograniczy państw
A.W. Gallusser (1981)	1. Wyznaczanie przebiegu linii granicznych 2. Funkcje granic politycznych 3. Problemy regionów transgranicznych
S. Ciok (1990, 2004)	1. Kierunek geopolityczny, powstały na gruncie determinizmu geograficznego 2. Kierunek antropogeniczny, podkreślający rolę czynnika ludzkiego w kształtowaniu granic 3. Geograficzno-historyczny, reprezentowany przez prace badające granice z uwzględnieniem uwarunkowań historycznych
D. Newman, A. Passi (1998)	1. Zjawisko zanikania granic państwowych 2. Budowanie tożsamości społeczno-przestrzennej 3. Granice dostępności i wykluczenia 4. Granice w różnych skalach przestrzennych
H. van Houtum (2000)	1. Badania przepływów 2. Badania ludzi 3. Badania współpracy transgranicznej
S. Kałuski (2017)	1. Podziały, typologie i bonitacje granic politycznych 2. Sposoby określania zasięgu terytorialnego i zasadność nazw obszarów, gdzie istotny jest wpływ granic państwa (region przygraniczny, nadgraniczny, pograniczny, transgraniczny) 3. Współczynniki (parametry) określające cechy granic
V. Kolosov i M. Więckowski (2018)	1. Analiza granic jako znaczników pamięci historycznej, lokalnej tożsamości i dziedzictwa 2. Analiza wpływu granic na codzienne życie społeczności granicznych 3. Zakupy transgraniczne jako ważny element codziennego życia na pograniczach

Recenzowana publikacja jest bardzo dojrzałym studium na temat roli i charakteru granicy polsko-rosyjskiej oraz uwarunkowań rozwoju polskiej strefy sąsiadującej z tą granicą. Autorka wybrała temat ważny i ciekawy zarówno z naukowego, jak i praktycznego punktu widzenia. Omówiła w książce bardzo aktualne zagadnienie związane z uwarunkowaniami rozwoju obszarów przygranicznych oraz kwestię granic politycznych na zewnętrznych granicach Unii Europejskiej i wyjaśniła je na przykładzie pogranicza polsko-rosyjskiego. Podjęła również próbę identyfikacji czynników oddziałujących na rolę i stopień przenikalności granicy oraz jej wpływu na codzienną aktywność transgraniczną społeczności lokalnych. Podkreślając pozytywne aspekty funkcjonowania w latach 2012–2016 małego ruchu granicznego, autorka ukazała dobry przykład tego mechanizmu dla pozytywnego rozwoju obszarów przygranicznych. Badane zjawisko przedstawione zostało z perspektywy specyfiki obszarów przygranicznych, ze szczególnym uwzględnieniem zewnętrznej granicy Unii Europejskiej w Polsce i Rosji (obwód kaliningradzki), dzięki czemu publikacja, będąc klasycznym studium przypadku, zawiera też walory uniwersalne.

Z recenzji dr. hab. Marka Więckowskiego, prof. IGiPZ